

Ярослава Сошинська

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ З ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ (друга половина XIX - початок XX ст.)

В умовах національно-культурного відродження і будівництва української держави активізувалося наукове студіювання історії української науки. Вчені відзначають особливе значення тих робіт, в яких з нових і широких соціокультурних позицій розглядаються формування і діяльність українського наукового співтовариства, його внесок у світову науку, у той чи інший період історії та інші проблемні питання¹.

Історико-наукові дослідження мають певну специфіку, на якій наголошував ще В. І. Вернадський, а саме: історія наукової думки щоразу вивчається дослідниками у новій перспективі, вона не може розглядатися як завершена й незмінна і кожним поколінням вчених має досліджуватися знову. Однак йдеться не про повторення попередніх результатів досліджень, а про введення в науковий обіг нових джерел, застосування нових методологічних підходів, розкриття нових аспектів, розширення проблематики наукових праць тощо². Глибина і новизна таких студій залежить від повноти їхньої джерельної бази, використання репрезентативного комплексу історичних джерел, на що вказують не лише вчені-історики, а й документознавці та бібліографознавці³.

Невід'ємною частиною духовної спадщини будь-якого народу є його економічна думка, тому вивчення історії становлення і розвитку економічної науки, та економічної практики допомагає осмислити внесок країни до загальнолюдської інтелектуальної скарбниці, з'ясувати рівень її продуктивних сил, визначити шляхи соціально-економічного прогресу тощо⁴. З 1990-х років українські історики-економісти усвідомили необхідність докорінного перегляду теоретичних та методологічних підходів у дослідженні історії української економічної науки і практики. Висвітлення її конкретних проблем відбувається з нових позицій⁵. Економічна наука збагатилася ґрунтовними працями Л. Горкіної, Т. Дерев'янкіна, С. Злупка, Л. Корнійчук, І. Коропецького, П. Леоненка, Е. Лортикяна, В. Сікори та багатьох інших.

Українська економічна думка плідно розвивалася у другій половині XIX - на початку XX ст. Вже на початку минулого століття в Україні було представлено всі напрями світової економічної науки, а українські економісти не лише сприйняли досягнення вчених Західної Європи, а й зробили власний суттєвий внесок в економічну теорію⁶.

Вивчення джерельної бази сучасних досліджень з історії української економічної думки у другій половині XIX - на початку XX ст. дає підстави говорити, що їхні автори, спиралися, здебільшого, на опубліковані наукові праці українських економістів указанного періоду, статистичні матеріали та публікації тогочасної періодики, значно рідше - на архівні джерела. Провідні фахівці акцентуючи увагу на завданнях глибокого вивчення економічної теоретичної спадщини України, вказують, що чимало праць тогочасних видатних українських економістів залишаються маловідомими не тільки широкому загалу, а й багатьом теоретикам і практикаам галузі⁷. Тому виявлення, типологізація і загальна характеристика українських видань з економічної проблематики другої половини XIX - початку XX ст. є актуальним завданням в контексті історико-наукознавчих, документознавчих і бібліографознавчих досліджень.

У другій половині XIX - на початку XX ст. Україна долала наслідки кріпосництва і поволі просувалася по шляху розвитку капіталістичних відносин. В центрі уваги прогресивної економічної думки того часу перебували проблеми з'ясування причин відставання країни в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних західних держав, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя, які уже частково пов'язувалися з ідеями українського національного самовизначення і зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки⁸.

Важливе місце у розвитку української економічної думки у вказаний період посідали університетські вчені. Наукові здобутки в цій галузі викладачів і професорів Харківського, Київського та Новоросійського університетів оприлюднювалися у вигляді наукових монографій⁹ та наукових статей¹⁰, опублікованих у періодичних органах цих навчальних закладів. До речі, "Университетские известия Св. Владимира" за обсягом зовсім не нагадували журнального видання, а обсяг їхнього одного випуску часом доходив до 30, а то й 40 друкованих аркушів. Разом з тим, за внутрішньою рубрикацією матеріалів їх можна назвати універсальним журналом¹¹. В одному окремому випуску він також міг вміщувати великі за обсягом наукові та навчальні твори - підручники, монографії, в тому числі й з економічної проблематики¹².

Розвиток капіталізму і ринкових відносин наприкінці XIX - на початку XX ст. викликав потребу у фахівцях-економістах нового профілю, з широкою економічною та комерційною підготовкою, які б володіли не лише економічною теорією, а й практичними навичками комерційної діяльності. Здобути таку освіту можна було лише у спеціальних вищих навчальних закладах - Київському і Харківському комерційних інститутах, заснованих на початку XX ст.

Наукові праці викладачів з економічних, комерційних наук, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства публікувалися, зокрема, на сторінках "Известий Киевского коммерческого института". Кожна публікація часопису, як правило, починалася з окремої пагінації і пізніше могла бути випущена окремим виданням. Так, наприклад, були видані праці засновника, директора і професора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського¹³. При цьому інституті працював під керівництвом проф. К. Воблого економічний семінар матеріали якого також видавалися окремими випусками¹⁴.

Викладання тих чи інших економічних дисциплін у вищих навчальних закладах України вимагало відповідного забезпечення їх навчальними виданнями. На основі вивчення та узагальнення практичного досвіду, історії народного господарства Російської імперії та зарубіжних країн, історії вітчизняної та зарубіжної економічної думки викладачі професори ВНЗ підготували ряд підручників, навчальних посібників, текстів лекцій¹⁵.

У XIX ст. в Україні засновано чимало наукових товариств, які ставили за мету дослідження України - її археології, історії, культури, побуту та інших сфер суспільного життя, в тому числі соціально-економічної. Значний внесок у розвиток економічних досліджень зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. У статтях, з економіки що вміщувалися в його "Записках"¹⁶, розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, зокрема, пореформеного розвитку селянського господарства, тобто ті ж, що порушувались також у монографічних дослідженнях вчених-економістів, і на сторінках фахових економічних журналів¹⁷.

Наукове товариство ім. Шевченка (1873-1939) - перший національний науковий заклад, що заклав основи для розвитку всіх галузей української науки. Окрім здійснення наукових студій товариство пропагувало рідну мову, історію, науку і культуру за допомогою своїх численних монографічних, серійних та періодичних видань. У 1906 р. утворено Статистичну комісію НТШ (голова - М. Грушевський), яка мала на меті проводити статистичні дослідження населення та фактів суспільного життя України, не охоплених офіційною статистикою. Друкованим органом комісії були "Студії з поля суспільних наук і статистики" (1909-1912). Всього вийшло 3 томи цього видання, в яких опубліковано теоретичні і практичні розвідки з історії статистики і власне статистики. В них розглянуто низку проблем господарського, суспільного і культурного життя українського народу¹⁸. Ще одне видання цього товариства - "Часопись правнича і економічна" (1900-1906, 1912). На думку його редактора, журнал мав розвивати право та політичну економію на новітній основі¹⁹. Деякі праці з історико-економічної проблематики були опубліковані в "Записках НТШ", вийшли в серії "Українсько-руський архів" тощо²⁰.

Діяльність Українського наукового товариства в Києві (1907-1921) провадилась в історичній, філологічній та природничій секціях. Дослідження економічних питань відносилось до сфери історичної секції, при якій було створено ще й статистико-економічну комісію під головуванням О. Русова²¹. Результати наукових студій з питань економіки і статистики публікувалися в "Записках Українського наукового товариства"²². Значну групу виданих в Україні матеріалів з економіки складають матеріали земської статистики. Її виникнення зумовили практичні потреби діяльності земств, що вимагали точних відомостей про різнопланове господарське життя громади. Найбільшого розвитку такі дослідження набули в Чернігівському земстві, де в 1875 р. було утворено постійний статистичний відділ. У його роботі брали участь відомі українські статистики - П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич та інші, праці яких увійшли до скарбниці історії і теорії української статистики²³.

Значний вплив на формування програм і методики земських статистичних досліджень мав політекономічний напрям статистики, представлений в Україні Д. П. Журавським та М. І. Зіббером, тому земські статистики досліджували не лише процес виробництва, а й процес реалізації і споживання²⁴. Ними закладено основи вітчизняної бюджетної, промислової і математичної статистики, надано економічній науці такі цінні статистичні джерела як соціально-економічні описи губерній²⁵.

Завдяки проведенню земським статистичним дослідженням нині з'явилася величезна кількість масових даних про соціально-економічний розвиток України в період капіталізму, вміщених у численних земських публікаціях. Так, наприклад, результати статистичної діяльності земств трьох губерній Півдня України відображено у 650 виданнях - від ґрунтовних томів до невеликих брошур. Серед них - найбільше видань поточної статистики, є також видання з основної статистики, облікового характеру, монографічні дослідження окремих статистиків²⁶. Часто у передмовях до них можна відшукати описи методики проведення статистичних досліджень, програми, за якими вони здійснювалися, оцінку статистиками своєї діяльності, критичну оцінку вірогідності зібраних даних. Відомий український економіст М. Гехтер, вказував, що "для української науки земська статистика є першорядним джерелом, з якого повними руками можна черпати дуже коштовний матеріал"²⁷.

Важливу роль у розвитку української економічної науки і практики відіграв кооперативний рух. Українську кооперативну школу репрезентують своїми працями О. Анциферов, М. Баллін, В. Доманицький, М. Зіббер, Я. Краєвий, М. Левитський, М. Туган-Барановський, Ф. Щербина та ін.²⁸ Історію кооперативного руху безпосередньо вивчали організатори кооперації на місцях²⁹. Їхні публікації ввели до наукового обігу нові фактичні матеріали, подали аналіз значення кооперації в тодішніх соціально-економічних умовах, її становлення як самодіяльної громадської організації³⁰.

Кооперація також розглядалася як форма економічного і господарського виховання українського селянства, поєднана зі збереженням національних традицій. Саме тому до діяльності у сфері кооперації з 90-х рр. XIX ст. активно долучилися члени товариства "Просвіта", передусім К. Паньківський та К. Левицький, які своєю науково-теоретичною діяльністю зробили значний внесок у формування основ економічно-правової концепції національної кооперації³¹. При активному сприянні просвітян створено низку кооперативних установ, низьковідсоткових позичково-ощадних кас, крамниць, сільських кредитних товариств, споживчо-виробничих товариств тощо. З ініціативи діячів "Просвіти" створено мережу економічно-господарських навчальних шкіл і курсів. Крім того, її члени провели значну видавничо-просвітницьку роботу серед українського населення - видали низку видань з метою популяризації ідеї кооперації³². Кульмінацією економічно-господарської діяльності "Просвіти" став організований нею Перший Всеукраїнський економічно-господарський конгрес (лютий 1909 р.), матеріали якого також було опубліковано³³.

У джерельній базі з історії української економічної науки і практики важливе місце посідають професійно-практичні економічні журнали. Їхньою специфічною рисою є комплексний синтетичний характер та багатство різноманітності інформації. Матеріали цих журналів, зокрема, є важливим джерелом для вивчення характеру і процесів українського кооперативного руху. Якраз на сторінках періодики висвітлювалися численні питання теорії і практики кооперативного будівництва³⁴.

Слід відзначити, що так звана господарсько-кооперативна періодика виникла на західноукраїнських землях ще наприкінці 60-х рр. XIX ст. У Галичині виходило близько 14 періодичних видань економічно-господарського і кооперативного спрямування: "Економіст" (1904-1914) з додатком "Самопоміч" (1909-1914), "Господар и Промышленник" (1879-1887), "Хлібороб" (1891-1895), "Торговельно-промислові відомості" (1908), "Господар і Промисловець" (1909-1911) тощо³⁵. На думку дослідників, "Економіст" був першою спробою теоретичного журналу, присвяченого економічним питанням взагалі та проблемам кооперації зокрема³⁶. На його сторінках опубліковано чимало праць одного з теоретиків і засновників української кооперації К. Паньківського³⁷ та інших авторів³⁸.

Економічно-господарські питання висвітлювались у періодичних виданнях Північної Буковини: "Вістник Союза руських хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса", "Хлібороб" та "Народне багатство"³⁹. Усі ці часописи були справою приватної ініціативи, вони існували недовго⁴⁰.

Таким чином, у другій половині XIX - на початку XX ст. в Україні з'явилося багато видань з економічної проблематики, які відображали тогочасний розвиток української економічної науки, освіти і практики господарської діяльності та водночас сприяли подальшому їхньому розвитку.

1. Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. - К.: МІЛП, 2000. - С. 3.
2. Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. - К.: МІЛП, 2000. - С. 243.
3. Слободяник М. Джерелознавство історії аграрної науки // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідом. зб. наук. праць - К., 2001. - Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. - С. 327.
4. Коропецький І. С. Українські економісти XIX століття та західна наука. - К.: Либідь, 1993. - С. 7.
5. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX - перша третина XX ст. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 4.
6. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. - Х., 1995. - С. 180.
7. Там само. - С. 188.
8. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX - перша третина XX ст. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 10-11.
9. Алексеенко М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. - Х., 1870; Вольский М. Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам. - О., 1872; Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на торговый и банковский кредит. - Х., 1870; Левитский В. Ф. Сельскохозяйственный кризис во Франции (1862-1892). - Х.: Тип. А. Дарре, 1899. - IX, 256, 4 С.: табл.; Федорович Л. Теория денежного и кредитного обращения. - О.: Тип. "Одес. Вест.", 1888. - VI, 627 С.: табл.; Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов России. - К., 1890 та ін.
10. Орженцкий Р. Понятие об экономическом явлении: Введение в теорию ценности // Зап. Императорского Новороссийского ун-та. - Т.93. - О., 1903 та ін.

11. Тимошик М. Її величність - книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834-1999. - К.: НВЦ "Наша культура і наука", 1999. - С. 136.
12. Вобльї К. Г. Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. 1 (1763-1830). - К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. - VIII, 405 С.: табл. - Отг. из: Унив. Изв.; Зибер Н. Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт крит.-экон. исследования. - К.: Унив. тип., 1871. - 111, 278 с. - Отг. из: Унив. Изв.
13. Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок // Изв. Киев. коммерч. ин-та. - 1914. - Кн.22. - С. 1-46, 1-26 (табл.); Його ж. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. - К.: Тип. И.И.Чоколова, 1914. - V, 45, [1] с.; 7 л. табл., диагр.
14. Остапенко С. С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России. - К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. - 4, 175 С.: табл., диагр. - (Тр. экон. семинария проф. К. Г. Воблого при Киев. коммерч. ин-те).
15. Антонович А. Я. Курс политической экономии: Лекции, читан. в ун-те Св. Владимира. - К.: Унив. тип., 1880. - VI, 654 с.; Анцыферов А. Н. Курс элементарной статистики: Пособие к лекциям. Ч. 1. - X., 1908. - 331 с.; Бунге Н. X. Курс статистики, составленный в первой половине 1876 г. для студентов Имп. Ун-та Св. Владимира. Ч. 1. - 2-е изд., значит. доп. и испр. - К.: Унив. тип., 1876. - 175 с.; Вобльї К. Г. Статистика: (Пособие к лекциям). - 3-е изд., пересмотр. и доп. - К.: Изд. Кн. магазина В. А. Просяниченко, 1912. - 1, 396, VII с.: табл.; Пихно Д. И. Основания политической экономии: Пособие к лекциям. Вып. 1. - 2-е изд. - К.: Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1899. - 260 с. Прил.; Фомин П. И. Очерки экономического описания России: Из курса лекций, читанных на Высших коммерч. курсах Харьк. купеческого о-ва в 1913/14 г. - X., 1914. - 181 с.; Яснопольский Л. Н. Социология и социальная статистика: Вступ. лекция, читанная в Харьк. ун-те 22 февр. 1903 г. - X., 1905. - 13 с.
16. Волков Ф. К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Зап. Юго-Зап. Отд. Рус. геогр. о-ва. - 1873. - Т. I. - С. 265-289; Чубинский П. П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество // Там само. - С. 235-264; Яснопольский Л. П. Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-западным рынкам // Там само. - С. 194-221.
17. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. - С. 110.
18. Гехтер М. Земська статистика про заробітню платню в сільськїм господарствї Лївобережної України // Студії з поля суспільних наук і статистики. - Т. 1. - Л., 199. - С. 161-195; Він же. Із статистики України // Там само. - Т. 2. - Л., 1910. - С. 182-193; Дністрянський С. Національна статистика // Там само. - С. 27-67; Залізник М. Індустрія на південній Україні // Там само. - С. 194-211; Панейко В. З історії і теорії статистики // Там само. - Т. 1. - Л., 1909. - С. 1-16 та ін.
19. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова, 1848-1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідження: У 3 т. Т. 1. 1848-1900 рр. - Л.: Світ, 2001. - С. 133.
20. Барвінський В. Матеріали до історії суспільного та економічного побуту Лївобережної України в XVIII ст. // Зап. НТШ. - Т. 90. - Л., 1909. - С. 25-32; Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // Там само. - Т. 65. - Л., 1905. - С. 1-46; Франко І. Я. Громадські шпихліри в Галичині: (Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII - XIX в. Вип. 1. - Л., 1907. - 168 с. - (Українсько-руський архів; Т. 2) та ін.

21. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / НАН України. Ін-т історії України. - К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1998. - С. 39.
22. Драгоманов С. Дрібне землеволодіння на Полтавщині // Записки УНТ. - 1912. - Кн.10. - С. 82-90; Порш М. Робітництво України: Нарис по статистиці праці // Там само. - С. 91-157; 1913. - Кн. 11. - С. 107-162; Кн. 12. - С. 131-157; Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там само. - 1911. - Кн. 8. - С. 86-112; Кн. 9. - С. 62-85; Ярошевич А. Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю // Там само. - 1908. - Кн. 4. - С. 137-152.
23. Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. - К., 1880.
24. Мекшун Л. М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. (іст.-екон. аспект): Автореф. дис. канд. екон. наук. - К., 2004. - С. 15.
25. Описание Черниговской губернии: В 2 т. / Сост. А. Русов. - Чернигов, 1898-1899: Т. 1. - 1898. - 668 с.; Т. 2. - 1899. - 704 с.; Сводный сб. по статистич. описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. - Полтава, 1901. - Вып. 1. - 278 с.
26. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 13.
27. Літературно-науковий вісник. - 1910. - Т. 52. - С. 431.
28. Баллин М. П. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. - Х., 1870; Доманицький В. Як хазяйнують селяни в чужих краях: Про товариські крамниці: Про селянську кооперацію. - К., 1904; Зибер Н. Потребительные общества. - К., 1869; Краевой Я. Полвека кооперативного движения на юге России. - К., 1916; Левитский М. Артельный договор для земледельческих артелей. - Елисаветград, 1900; Туган-Барановський М. Кооперація, соціально-економічна основа її та мета. - К., 1918; Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно - артельных форм. - О., 1880.
29. Василенко В. Кустарные промыслы Полтавской губернии. - Полтава, 1900; Евдокимов А. О сбыте сельскохозяйственных продуктов. - Х., 1912; Мезинцев В. Хлебная торговля и кооперация. - Х., 1914; Примак М. Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии. - Чернигов, 1914.
30. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. - К., 1997. - С. 7.
31. Кузьмінець О. В., Цапко О. М. Діяльність "Просвіт" в галузі кооперації та господарського виховання українського народу в кінці XIX - початку XX століть. - К.: Знання, 1998. - С. 5.
32. Левицький К. Про нові спілки господарські / Т-во "Просвіта". - Л., 1904. - 37, [3]с. - (Просвіта; Ч. 293); Він же. Про шпихліри і крамниці / Т-во "Просвіта". - Л., 1893. - 45, [1] с. - (Просвіта; Ч. 163); Паньківський К. Ф. Кооперація, її ідея, задача і значення. - Л., 1908. - 6 с.
33. Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством "Просвіта" в 40-ліття заснування, 1-2 лютого 1909-р. / Т-во "Просвіта"; Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. - Л., 1910. - XIV, 2, 655 с.
34. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук. - К., 1997. - С. 20.
35. Пинда Л. Кооперативні часописи Галичини як джерело бібліографічної інформації (1904-1939) // Вісн. Кн. палати. - 1998. - № 10. - С. 25.
36. Жук А. Українська господарсько-кооперативна преса // Господарсько-кооперативний часопис. - 1931. - Ч. 1/2. - С. 7.

37. Паньківський К. Дві дороги до зміни обставин працюючих верств // Економіст. - 1907. - Ч. 12.; Він же. Значення приватної і державної ініціативи в кооперації // Там само. - 1908. - Ч. 6; Він же. Нестачі в роботі нашої інтелігенції і як їх поправити // Там само. - 1905. - Ч. 10; Він же. Помагаймо собі самі... // Там само. - 1908. - Ч. 8.
38. Биховський Н. Межі капіталізму в сільському господарстві. - К.; Л., 1909. - 141, [2] с. - Передрук із журн.: Економіст.
39. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.) - Л.: Фенікс, 2000. - С. 109.
40. Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. - К.: Наук.-вид. центр "Наша культура і наука", 1999. - С. 231.